

УДК 342.11.2

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН
В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

**LEGAL REGULATION OF STATE-CHURCH RELATIONS IN COUNTRIES
OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE**

Палінчак М.М.,

*кандидат історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин,
завідувач кафедрою міжнародних відносин,
директор Інституту економіки та міжнародних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Лешанич М.М.,

*здобувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті досліджуються зарубіжний досвід регулювання державно-церковних відносин. На підставі аналізу широкого кола вітчизняних та зарубіжних джерел і дослідницької літератури стверджується думка щодо доречності зважати на посткомуністичну практику взаємин між державою і релігійними об'єднаннями. Висловлюються пропозиції стосовно врахування досвіду певних країн Європи (Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Естонії, Грузії та ін.) при виробленні сучасної моделі державно-конфесійних відносин в нашій країні, яка більшою мірою відповідала б українській культурно-історичній традиції.

Ключові слова: державно-церковні відносини, моделі державно-церковних відносин, релігійні організації, свобода думки, совісті, віросповідання.

В статье исследуются зарубежный опыт регулирования государственно-церковных отношений. На основании анализа широкого круга отечественных и зарубежных источников и исследовательской литературы утверждается мысль об уместности учитывать посткоммунистическую практику взаимоотношений между государством и религиозными объединениями. Высказываются предложения относительно учета опыта ряда стран Европы (Польша, Венгрия, Чехия, Словакия, Эстония, Грузия и др.) при выработке современной модели государственно-конфессиональных отношений в нашей стране, которая в большей степени отвечала бы украинской культурно-исторической традиции.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, модели государственно-церковных отношений, религиозные организации, свобода мысли, совести, вероисповедания.

The article studies foreign experience in regulation of state-church relations. On the basis of the wide range of domestic and foreign sources of research literature there affirms the idea of relevance to consider the practice of post-Communist relations between state and religious associations. The offers on the experience of certain European countries (Poland, Hungary, Slovakia, Estonia, Georgia, etc.) are considered in formulating the modern model of state-church relations in our country that would be more responsive to Ukrainian cultural and historical tradition.

Key words: state-church relations, the models of state-church relations, religious organizations, freedom of thought, conscience, faith.

Постановка проблеми. Проблеми правового регулювання державно-церковних відносин в сучасній Україні були і залишаються в центрі підвищеної уваги як науковців, так і органів державної влади, громадських і релігійних організацій. Вони мають високий рівень суспільної актуалізації. Їх осмислення в практичному, а також і в теоретичному сенсі є, на нашу думку, важливим і необхідним.

Сьогодні в Україні відсутня єдина концепція державної політики в сфері відносин з релігійними об'єднаннями. Модель взаємовідносин між державою і церквою в нашій країні знаходиться в стадії формування. З метою вдосконалення конституційно-правового регулювання таких відносин важливим є використання позитивного досвіду інших постсоціалістичних країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд публікацій з пропонованої теми показує, що вивчення проблеми релігійної свободи і релігійних прав належить до сфери зацікавленості багатьох суміжних галузей гуманітарних знань.

Правові і релігієзнавчі особливості досліджуваної проблеми висвітлювались у роботах В. Беда, М. Бабія, Г. Друзенка, В. Єленського [3], О. Сагана, М. Штокала та ін.

Проблемам функціонування і розвитку суспільно-демократичних відносин, розв'язання яких визначає стратегію гуманітарної політики і демократичних реформ в Україні, присвячене велике дослідження С. Здіорука [5]. Узагальнені новітні дані з досліджуваної проблеми містить книга відомого німецького науковця Герхарда Робберса «Держави і релігії в Європейському Союзі» [15].

Проте обрана нами проблема і досі залишається малодослідженою, в багатьох публікаціях вона згадується лише побіжно. Між тим в Україні на 20-му році незалежності немає чіткого розуміння стосовно того, якими мають бути головні принципи відносин між державою і церквою, яку саме модель державно-конфесійних відносин слід обрати.

Мета дослідження. З огляду на окреслену проблему метою статті є дослідження правового взаємозв'язку між станом забезпечення релігійної свободи і релігійних прав громадян країн Центрально-Східної Європи та характером і особливостями відносин між державою і церквою. Завданнями цього дослідження є:

- вивчення стану реалізації релігійних прав в означеному регіоні на сучасному етапі, що має допомогти більш глибоко зрозуміти природу відносин між такими суспільними інститутами, як держава і церква;

- вивчення і узагальнення досвіду постсоціалістичних країн у сфері державно-церковних відносин;

- на цій підставі сформулювати рекомендації щодо удосконалення законодавчої бази державно-церковних відносин, котра відповідала би властивому для українців уявленню про взаємодію громадян і світської та духовної влади, системі ціннісних орієнтацій Української нації та особливій ролі в цьому виборі невід'ємного елемента громадянського суспіль-

ства – релігійних організацій. Обрана нами проблема не може бути розкрита в межах однієї наукової статті і буде розглядатися в подальшій роботі над темою.

Виклад основного матеріалу. На початку 90-х колишні «країни народної демократії» прийняли нові конституції та спеціальні закони, що регулюють державно-церковні відносини. Нові законодавчі акти закріпили право громадян на свободу совісті та віросповідання, визначили правовий статус релігійних організацій. В конституціях та нових законах передбачена радикальна зміна державно-церковних відносин: відмова від старих стереотипів та визначення нових пріоритетів у цій сфері.

Дослідники акцентують увагу на панування в комуністичні часи тоталітарної моделі жорсткого й антагоністичного відокремлення церкви від держави [4, с. 31].

Цю модель з більшою або меншою послідовністю реалізовував Радянський Союз. Амплітуда його релігійної політики була більш ніж відчутною. Від кривавого терору на одному полюсі, який знищив понад 50 тисяч одних лише православних священнослужителів, до імперської політики вмонтовування «головної церкви головного народу» в систему державної пропаганди. Від цілком серйозних спроб «остаточного розв'язання релігійного питання» до так званого релігійного непу і спрямування священників в дусі «радянського патріотизму». У своїх «середніх значеннях» ця модель, властива більшості країн соцтабору, зводилася до тотального контролю над релігійною активністю, майже повного її обмеження культурною сферою, репресій проти релігійних дисидентів, священників і простих віруючих, які заважали номенклатурі будувати комунізм, створення потужної інфраструктури для викоренення «релігійних забобонів» та використання ієрархії у зовнішній політиці для пропагування «миролюбності» Варшавського пакту та переваг «соціалістичного способу життя». Релігійна свобода в країнах Центрально-Східної Європи, як бачимо, була мертвим законом, що залишався лише на папері, на якому були написані Конституції.

Ще до розпаду соціалістичної системи в цілому ряді країн спостерігається процес, що отримав назву «релігійна відлига». На початку 80-х років влада та комуністичні партії ряду країн стали ліквідувати перепони в сфері релігійної свободи. Наслідком стало відродження релігійного життя, що привело до зростання чисельності релігійних громад, будівництва нових культурних споруд, лібералізації нових законодавств про свободу совісті та діяльність релігійних організацій [11, с. 63].

Характеризуючи зміст статей про свободу совісті в нових конституціях східноєвропейських країн, слід відмітити певні загальні принципи їх віросповідної політики. Всі ці країни декларують себе як демократичні та правові, а тому проголошують світський характер держави. В більшості конституцій підкреслено, що міжнародні договори, ратифіковані в міжнародному порядку, є частиною внутрішнього права країни та «мають пріоритети перед тими нормами внутрішнього законодавства, які їм суперечать».

Право на свободу совісті та віросповідання виступають у нерозривному зв'язку зі свободою думки та переконань. Подібне тлумачення є новацією для цих країн. На відміну від попереднього політичного режиму, свобода совісті та віросповідання в нових конституціях визначена досить широко.

Базуючись на міжнародних документах з питань свободи совісті, віросповідання та діяльності релігійних об'єднань, конституції, закони та інші нормативно-правові акти постсоціалістичних країн відмічають, що право на свободу думки та переконань повинно виражатися в свободі на: вибір та прийняття релігії або інших, в тому числі і нерелігійних, переконань, в публічному їх вираженні; утворення релігійних об'єднань та набуття ними прав юридичної особи; відправлення культу індивідуально чи з іншими особами, приватним шляхом чи публічно, а також створення з цією метою сакральних об'єктів; утворення та діяльність релігійно-гуманітарних чи благодійних закладів; виробництво та поширення необхідної для задоволення потреб віруючих літератури та предметів культу; самостійне ведення церквами та релігійними общинами своїх справ, тобто без втручання держави; релігійне та нерелігійне виховання та освіта дітей; отримання добровільної фінансової допомоги від фізичних та юридичних осіб; підготовка священнослужителів та керівників общин; встановлення та підтримка контакту з одновірцями інших країн [11, с. 64].

Саме в дусі вказаних вимог, найбільш повно сформованих в «Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії та переконань», Генеральною Асамблеєю ООН від 25 листопада 1981 року побудовані конституції та законодавства про свободу совісті в Угорщині, Словаччині, Чехії, Польщі та Румунії [1, с. 132-134].

Свобода совісті та віросповідання може інтерпретуватися і як право особистості, і як право групи людей. Мова може йти і про релігійне об'єднання, і про таку специфічну спільноту, як сім'я. Права першого суб'єкту описані у всіх конституціях східноєвропейських країн, в той час як право сім'ї та опікунів на виховання та освіту своїх дітей у відповідності з своїми релігійними та нерелігійними переконаннями обґрунтовані тільки в конституціях Польщі (ст. 48), Румунії (ст. 29) та Словенії (ст. 41) [15].

Характерною особливістю конституцій сучасних постсоціалістичних країн є проголошення ними принципів деідеологізації держави та політичного плюралізму. Вказані принципи дають можливість державі та суспільству гарантувати неповернення до неправової практики не так давнього часу, в тому числі і в сфері державно-церковних відносин.

Ідея позаідеологічної держави виражена, перш за все, в конституційній забороні якої-небудь державної ідеології. Так, наприклад, Конституція Словацької Республіки відмічає: «Словацька Республіка є суверенною, демократичною державою. Вона не пов'язана жодною ідеологією чи релігією». Принцип деідеологізації держави підкріплений в конституціях центральноєвропейських країн принципом політичного та світоглядного плюралізму.

В цілому ряді випадків конституції визначали незалежний статус церкви та держави один від одного. Наприклад, в Конституції Польщі (ст. 25). Подібним чином – в конституції Румунії (29.5). Принцип відокремлення церкви від держави знову зафіксований в конституціях Болгарії, Угорщини, Словенії, Хорватії. В конституціях Словаччини, Чехії відмічено світський характер цих держав, конкретний принцип, на якому будуються їх відносини з церквами – на основі відокремлення чи незалежності і автономії – не визначений, хоч характер інших статей конституцій цих країн свідчить на користь принципу незалежності держави і церкви, кожної своїй сфері [11, с. 65].

Як сприйняла нові реформи в посткомуністичних країнах церква? У 1989 році мирна та демократична революція в Центральній та Східній Європі несподівано охопила і церкву. Вони зіткнулися з швидким переходом від авторитарного режиму до багатопартійності, плюралізму та демократії. Але тільки в Польщі та Чехословаччині церква була готова відкрито підтримати суспільство до фундаментальних змін. У вересні 1989 року Польська католицька церква виділила представників високого рангу для переговорів з комуністичною владою та демократичною опозицією, щоб допомогти вийти з політичної та соціальної кризи [28, с. 3]. У листопаді 1989 року Празький кардинал Франтішек Томашек у зверненні до народу заявив, що він та католицька церква вітають революцію [21, с. 161].

В аспекті демократизації релігійного життя у зазначених країнах слід звернути увагу на критерії обмеження права на свободу совісті та віросповідання, визначені конституційними нормами. Це право підлягає обмеженням, що, як наприклад, передбачено конституціями Угорської, Чеської та Словацької республік, встановлюються законом і є необхідними в демократичному суспільстві для охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моралі, а також основних прав та свобод інших осіб. Це суттєва новація, яка відрізняє нинішні основні закони центральноєвропейських країн від попередніх, в яких домінувала заборона на використання релігії та церкви в політичних цілях. Обмеження свободи совісті та віросповідання можуть мати місце, якщо вони спрямовані проти національної безпеки (Болгарія), безпеки держави (Польща), суверенітету, конституційного ладу, громадської злагоди або якщо вони перешкоджають громадянам виконувати їхні державні, громадські, сімейні обов'язки (Білорусь) [17, с. 82].

У деяких країнах регіону запроваджено випробувальний строк для набуття офіційного статусу «невизнаними» релігіями (Литва, Естонія); обмеження для громад, чії центри перебувають за межами держави (Естонія) [14, с. 4].

У згаданому контексті привертають увагу деякі статті Конституції Республіки Білорусь, що забороняють діяльність конфесійних організацій, їхніх органів і представників, яка спрямована проти суверенітету країни. Згідно із Законом «Про свободу віровизнання і релігійні організації» (17 жовтня 1992 р.) очолювати релігійні організації можуть лише громадяни Білорусі [14, с. 2].

Якими є конкретні форми співіснування держави і церкви (релігійних громад) у цих країнах?

У Польщі Католицька Церква традиційно відіграє активну роль не лише у соціальній, а й у політичній сфері суспільства. Церква, як зазначає С. Холмс, має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалась задовго до традиції національної держави [18]. Цим пояснюються досить міцні позиції, які вдалося зберегти церкві в період панування соціалістичного ладу і навіть успішно протистояти йому. У цілому Католицька Церква в Польщі позиціонується як «хранителька етичної сили, духовної субстанції та єдності народу» [2].

Згідно з Конституцією Польської Республіки церкви та інші віросповідні союзи рівноправні. Публічна влада в Польській Республіці зберігає неупередженість у питаннях релігійних, світоглядних та філософських переконань, забезпечуючи свободу їх висловлення в публічному житті. Відносини між державою та церквами, а також іншими віросповідними союзами будуються відповідно до принципів поваги їх автономії, а також взаємної незалежності кожного у своїй сфері, як і взаємодії на благо людини та на загальне благо.

У кінці 80-х років минулого століття за результатами переговорів з керівництвом Католицької Церкви у Польщі було прийнято три закони: «Про відносини держави та Римо-Католицької Церкви», «Про гарантії свободи совісті й віросповідання», «Про соціальне забезпечення духовенства» [10, с. 54]. Згідно з чинною Конституцією відносини між Польською Республікою і католицькою Церквою визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольською Столицею, і законом. У липні 1993 року уряд Польщі та Ватикан підписали широкомасштабний конкордат. Таким чином, відносини між державою і церквою, іншими віросповідними союзами у Польщі відображають історично обумовлені традиції, особливу роль Католицької Церкви та католицької віри як одного з основних чинників ідентичності поляків [17, с. 83].

Ми солідарні з думкою відомого релігієзнавця В. Єленського, який з-поміж моделей релігійно-суспільного розвитку й державно-церковних відносин у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи окремо виділяє «польську модель». Її змістом є постійна й надзвичайно активна взаємодія Католицької церкви і держави в режимі ситуативної та вимушеної співпраці й набагато частіше – в режимі гострої конкуренції [4, с. 32]. Про роль польського костюлу до і після II Світової війни написано безліч досліджень, як у самій Польщі, так і за її межами. Дослідники підкреслюють, що костюл як бастион польськості, загартований і зміцнілий у протистоянні російському православ'ю і німецькому протестантизму, в бездержавну добу після розділів Польщі, в комуністичний період набуває ще однієї важливої функції. Він стає чимось на кшталт заміника громадянського суспільства, найбільш організованим, послідовним і вправним опонентом режимові. Досить згадати, як у 1975 – 1976 рр. кардинали С. Вишен-

ський і К. Войтила виступили проти конституційних доповнень про «непорушні і братерські зв'язки з Радянським Союзом» та «керівну і спрямовуючу Польську Об'єднану робітничу партію» [4, с. 33].

Чехія. Основи якісно нового рівня державно-церковних відносин у сучасній Чеській Республіці були закладені листопадовими подіями 1989 року, які увійшли в історію як «Ніжна» («Оксамитова») революція. Саме вона стала точкою відліку, що сигналізувала про позитивні зміни у взаємних відносинах держави і релігійних організацій. Революція знайшла загальну підтримку з боку церкви і релігійних організацій [22, с. 142]. Празький кардинал Франтішек Томашек відкрито заявив, що він і католицька церква стоять на боці народу [28, с. 17].

У відповідності до Конституції в Чеській Республіці гарантується свобода думки, совісті та віросповідання. Кожна людина має право змінити свої переконання або не визнавати жодної релігії [15, с. 641].

Сьогодні в Чехії діє 21 конфесія, визнана державою. Для реєстрації нової конфесії необхідно не менше 10 000 дорослих віруючих або 500, якщо заявник (церква) є членом Світової Ради Церков. Держава встановила практично недосяжну вимогу для отримання легального статусу для раніше незареєстрованих релігійних організацій, незалежно від того, чи є вони світовими релігіями, такими як англіканство, буддизм, іслам [25, с. 1019].

Церкви отримують від влади приблизно 3 млрд. крон (88,2 млн. дол.) на рік. Фінансування розподіляється пропорційно між 21 зареєстрованою конфесією згідно з членством і приймається за рахунок адміністративних витрат. Із цієї суми приблизно 539 млн. чеських крон (1,5 млн. дол.) припадає на виплату заробітної плати священикам [12, с. 193].

Складними є взаємовідносини між Прагою та Ватиканом. У травні 1995 року Папа Іоанн Павло II відвідав Чеську Республіку, що значно зміцнило вплив католицизму у країні.

Сьогодні Чехія – одна з не багатьох країн, яка ще не має угоди з Ватиканом, хоча переговори з приводу її укладення розпочались ще у квітні 2000 року. Ватикан вимагає реституції майна католицької церкви, конфіскованого комуністами, і повернутого з часів Оксамитової революції [6]. У відповідності з інформацією, оприлюдненою на конференції Чеських єпископів, у державній власності залишилося близько 3 000 тис. об'єктів власності: шкіл, ферм, лікарень, архітектурно-історичних пам'яток. Після 1998 року було повернуто 175 будівель. Уряд Чеської Республіки вважає неможливим компенсувати всі нанесені збитки церквам у період 1948-1989 рр. На думку керівництва, у цей період постраждали не тільки конфесії, а й інші організації та громадяни. А новий переділ нерухомості може призвести до ущемлення інтересів інших фізичних та юридичних осіб [10, с. 186]. Колишній прем'єр-міністр Вацлав Клаус з цього приводу заявив: «Церква повинна змиритися з тим, що минулого не повернути» [12, с. 194].

Режиму повного і жорсткого відокремлення церкви від держави на території Чехії ніколи не було. Нині

держава дотримується принципу, згідно з яким вона не отожднює себе з будь-якою церквою, а також принципу рівності й автономії церков. Однак держава співпрацює з церквами у багатьох ділянках. Цю модель державно-церковних відносин фахівці з церковного права називають коопераційною [15, с. 641].

У вересні 2000 року Державний департамент США оприлюднив доповідь «Релігійна свобода у світі». Американський уряд виокремлює п'ять категорій країн-порушників релігійних свобод. Чехія віднесена до п'ятої категорії країн, де існують досить високі стандарти дотримання прав людини, але певні релігії несправедливо, на думку авторів доповіді, визначаються як небезпечні «культи» та «секти» [13, с. 15].

У Словаччині для державної реєстрації релігійної громади необхідно щонайменше 20 000 прихильників – громадян країни або постійних її мешканців. Лише офіційно зареєстровані спільноти мають право на отримання фінансових субсидій з боку держави. Держава фінансує діяльність церков, у т.ч. оплачує працю священників. При цьому держава виходить з того, що духовні потреби населення забезпечують різні інституції, які повністю або частково повинні фінансуватися з державного бюджету. Тут також здійснюється реституція церковного майна [14, с. 8].

На відміну від Чехії, Словаччина вже має ратифікований конкордат Апостольською Столицею, відповідно до якого державними святами у цій країні проголошено католицькі свята, укладений у костюлі шлюб визнається офіційним. Словацький уряд підписав з Ватиканом також дві додаткові угоди щодо армії та сфери освіти.

Дослідники наголошують на тому, що словацький підхід до церков і релігійних громад можна визначити як «середній шлях» між жорстким відокремленням церкви від держави і державною церквою. Це стосунки співпраці і паритету [15, с. 18]. Жодна церква не має статусу державної і не користується якими-небудь привілеями. Основний Закон проголошує Словацьку Республіку державою, нейтральною в стосунках з будь-якою релігією та ідеологією.

Угорщина. Заслугує на вивчення і специфіка сучасної угорської системи взаємин між державою і церквою. Основний принцип державно-церковних відносин в Угорщині – світоглядний нейтралітет держави. Водночас у своєму законодавстві вона не ігнорує особливостей релігії та церкви. Соціальна роль церков, що склалася історично, дає достатні підстави для особливого підходу до традиційних релігійних інституцій. Як зазначав Конституційний Суд Угорщини, диференціація допустима, якщо вона заснована на фактичних відмінностях, а рівний підхід до церков не виключає врахування реальної соціальної ролі деяких з них [19]. Інакше кажучи, держава визнає свою відповідальність перед церквами, історична доля яких пов'язана з Угорщиною.

Згідно з § 60 Конституції Угорщини право свободи совісті і свободи віросповідання поєднує в собі вільний вибір віросповідання та вільне наслідування інших релігійних переконань. Кожна людина має

право практикувати свої релігійні переконання одноособово чи з групою людей, публічно чи на самоті (вдома, у крузі своїх близьких). Конституційна норма передбачає, що громадянин Угорщини має право не тільки практикувати, а й пропагувати свої релігійні переконання. Для поширення релігійних чи інших переконань совісті закон передбачає можливість використання засобів масової інформації [15, с. 102].

Згідно з Законом «Про свободу совісті і свободу віросповідання, а також про церкви», прийнятим у 1990 р., церкви та релігійні віросповідання є носіями людських цінностей і відіграють значну роль у навчально-виховних процесах, у повсякденному житті суспільства [15, с. 106-108].

Специфікою Угорщини є те, що реєстрація церковних організацій здійснюється у відповідному суді за місцем діяльності релігійної організації. Для реєстрації необхідно, щоб засновниками було не менше ста осіб. Статут, який відповідає чинному законодавству, повинен містити такі дані:

а) назву церкви, місце розташування, організаційну структуру;

б) якщо церква є цілістю якоїсь організації, чи відноситься до неї як юридична особа, то має бути назване ім'я цієї організації.

Відповідно до Конституції в Угорській Республіці церква відокремлена від держави. Держава не може створювати органи для перевірки церкви і її організацій. Згідно з §17 Закону релігійні організації як юридичні особи мають право здійснювати навчально-виховну, соціальну, оздоровчу та спортивну діяльність [15, с. 108].

В період 1991-1992 рр. парламент Угорщини прийняв декілька реституційних законів. Метою такою політики є створення моделі, яка б компенсувала церкві ті втрати, яких вона зазнала при комуністичному режимі, та впровадити нові демократичні принципи, зокрема: відокремлення церкви від держави не може означати відокремлення церкви від суспільства. Церква виконує суспільно-корисні функції, зменшує навантаження держави. За умови виконання церквою соціальних програм остання отримує від держави кошти, як і будь-яка установа, що здійснює аналогічні функції. На відміну від Польщі та Словаччини, процес реституції в Угорщині має певну специфіку. На суму оціненого майна, що підпадало під реституцію, були видані цінні папери всього на 143 млрд. форинтів, з них католицькій церкві повинні компенсувати за 2300 споруд, реформатській – за 1000, більше як за 100 – евангелістській церкві [27, с. 81]. Ще до прийняття змін та доповнень до Конституції Угорської Республіки в грудні 1994 р. парламент країни 10 червня 1991 р. прийняв в Закон «Про колишню церковну власність» (XXXII/1991). Церкві було повернуто приблизно 6 тисяч об'єктів нерухомості, експропрійованих у часи комуністичного правління. У відповідності до Закону, церкві повертався і церковний інвентар. Закон передбачав, щоб при поверненні церквам їхньої власності не постраждали державні та культурно-просвітницькі заклади, які до цього часу користувалися нею [23, с.

74]. Закон давав право церкві вимагати лише ті будівлі, які були націоналізовані без компенсації лише після 1 січня 1948 р. та знаходились у віданні центральних органів влади чи місцевого самоврядування; на день вступу закону в силу 22 червня 1991 р. влада була готова віддати церкві майно за умови, що власність, яка використовувалась на суспільні потреби, і надалі використовуватиметься для цих потреб [26, с. 53].

В 1997 р. парламент змінив систему державних субсидій церквам. Ще в 1990 р. перший вільно обраний парламент вирішив надати фінансову допомогу релігійним організаціям на постійній основі. Це означало, що парламент щороку змушений був ділити «церковний фонд» центрального бюджету між різними церквами та конфесіями, залежно від кількості прихожан та «соціальної ролі». Неможливо було визначити кількість. Ідея винесення питання про релігійну приналежність в анкету перепису населення була неконституційною. Відповідно до доповнень з 1 січня 1998 р. було дозволено громадянам виділяти 2 % зі свого прибуткового податку, з яких 1 % – будь-якій релігійній організації. В цьому ж році був прийнятий Закон України «Про матеріальні умови здійснення релігійної та суспільної діяльності церков», відповідно до якого держава дотує церкву, якщо перерахувань із прибуткового податку недостатньо для фінансових потреб церкви. Якщо офіційно визнані церкви отримуватимуть 0,4 % від загального обсягу очікуваних доходів, то держава компенсуватиме за рахунок додаткових асигнувань решту суми (0,6 %). Така програма забезпечує надбавку до окладів священнослужителям традиційних церков, які працюють у віддалених районах. Церкви отримали право на те, щоб кожен громадянин мав можливість перерахувати 1 % власного прибуткового податку якійсь певній конфесії [24, с. 108].

Конституція Угорської Республіки фіксує відокремлення церкви від держави та детально визначає право на свободу совісті (ст. 60). Намагаючись забезпечити політичну лояльність духовенства, уряд Угорщини ввів обов'язкову присягу на вірність державі [20, с. 123].

Конституційно-правове регулювання відносин між державою та церквою передбачає: загальне регулювання діяльності релігійних організацій; закріплення принципу невтручання у внутрішні справи церкви доти, поки діяльність церкви не суперечить діючому законодавству та не порушує права людини. У школах дозволено викладання релігії, держава виділяє на це гроші. В країні успішно розвивається екуменістичний діалог [9, с. 70]. Хоч церкви відокремлені від держави, їх керівники, на думку Надзвичайного та Повноважного Посла в Росії Дердя Нановського, є «партнерами державного керівництва» [8, с. 4].

В 1995 р. була укладена угода (*Modus Vivendi*) з Ватиканом. Аналогічні угоди в 1999 р. влада уклала з іншими історичними церквами. Були враховані особливості внутрішньої структури кожної з них. Ці угоди становлять цілісну правову, міжнародно-

правову та політичну гарантії. Вони забезпечують свободу церкви в усіх сферах життя, передбачають фінансову допомогу церквам із боку держави.

Таким чином, падіння комуністичного режиму, зміна правової системи не могли не відобразитися на державно-церковних відносинах в Угорській Республіці. Зміна базового законодавства про свободу совісті привела до розширення конфесійного спектра діючих релігійних об'єднань. Суттєво змінився характер діяльності релігійних організацій. Нині вона включає не тільки культову практику, а і соціальну, культурно-просвітницьку, освітню та підприємницьку діяльність. Це значно розширило сферу та масштаби взаємодій між державою, релігійними організаціями та їх правового забезпечення. Релігійний вплив відчутний у сфері освіти, збройних силах, у політичному житті Угорської Республіки.

У цілому угорська модель, що виникла в 1990-х рр., може бути охарактеризована як ліберальне відокремлення церкви від держави, яка поважає релігійну свободу і свободу церков.

Естонія. Неабиякий інтерес становить і специфіка естонського законодавства. Естонський закон «Про церкви та громади» (20 травня 1993 р.) передбачає, що управління церкви, громади або союзу має знаходитися в Естонії попри місцезнаходження його духовного центру; якщо духовний центр знаходиться поза межами країни, то йому не може належати нерухомість, а також рухоме майно, що має історико-культурну й художню цінність [14, с. 4].

Грузія. В країні визнається повна свобода релігії і віросповідання. Конституційно церква відокремлена від держави, що не заважає їм тісно співпрацювати.

Для Грузії характерним є відчуття глибокого взаємозв'язку між релігією та націєтворчим процесом. Перший президент незалежної Грузинської держави З. Гамсахурдіа наголошував, що жива віра грузинів надихала існування Грузії впродовж багатьох століть. Відродження Грузинської держави не може бути успішним без відродження живої віри. Іншими словами, національним лідером відзначалась необхідність відтворення традиційного союзу між державою і православною церквою. Ця ідея була реалізована за президентства Е. Шеварднадзе. У 2002 році парламент Грузії затвердив угоду, підписану Е. Шеварднадзе і Католикосом-патріархом усієї Грузії Іллею II. Укладення договору стало логічним наслідком проголошеної у Конституції країни виключної ролі Грузинської православної церкви в історії Грузії. Згідно документу, православ'я в Грузії – не тільки віросповідання, але й фундамент для відродження країни.

Договір між Грузинською державою і Православною церквою Грузії чітко визначає рамки та форми співробітництва двох інститутів. Наприклад, держава і церква взаємно визнають відповідні дипломи; держава не має права відчужувати у церкви її майно, церква може отримувати доходи за рахунок передачі власного майна в оренду; майно церкви не оподатковується; учбові програми з православного віросповідання і кандидатури викладачів затверджує держава за поданням церкви; духовні особи звільняються від

призову в армію; держава визнає шлюб, зареєстрований церквою; дванадцять свята проголошуються святковими і вихідними днями на державному рівні тощо [14, с. 3].

Підписання угоди з таким змістом практично рівнозначне проголошенню православ'я державною релігією. Цю угоду не без підстав називають подією, що має велике значення для всього православного світу.

У **Болгарії** східно-православне віросповідання визнано традиційною релігією, виразником і представником якої, відповідно до закону «Про віросповідання Республіки Болгарія», є самоврядна Болгарська Православна Церква, що є правонаступницею Болгарського Екзархату та членом Єдиної, Святої Соборної Апостольської Церкви. Саме у такий спосіб, до речі, розв'язано проблему розколу у болгарському Православ'ї.

Болгарську Православну Церкву визнано юридичною особою *ex lege*, тобто на підставі закону. Як і в Литві, Білорусі та Сербії, для отримання тут такого статусу іншими релігійними спільнотами, вони, з-поміж іншого, подають відомості щодо основ свого віровчення та богослужбової практики [17, с. 86].

Отже, підсумовуючи зазначене вище, окреслимо низку основних принципів і тенденцій регулювання державно-конфесійних відносин у постсоціалістичних країнах Європи.

1. Принципи свободи совісті та релігії, а також світоглядного нейтралітету держави гарантуються Основними законами цих країн.

2. Законодавча регламентація діяльності релігійних громад, питання надання їм статусу юридичної особи, співпраці з державою у визначених сферах здійснюється на засадах певної диференціації, з урахуванням фактору так званої традиційності, історичності, знаності їх віровчення.

3. Шляхом укладання державою міжнародних умов (конкордатів) з Ватиканом договорів з найбільшими релігійними організаціями розвивається договірно-правова база регулювання державно-церковних відносин.

Досвід постсоціалістичних країн Європи свідчить, що визнання церков, насамперед, найчисельніших, повноправним суб'єктами державно-церковних відносин створює умови для їх функціонування як дієздатних суспільних інституцій. В означеному регіоні державно-церковна взаємодія реалізується на принципах свободи совісті та невтручання держави у справи церкви.

Водночас застосовується певний диференційований підхід до конфесій, що не порушує нейтралітету держави, оскільки в Європі *нейтралітет* не означає *байдужості*: держава підтримує традиційні релігії як чинник зміцнення національної ідентичності, не обмежуючи діяльності релігійних меншин. Державно-церковні відносини регулюються як законом, так і на рівні угод.

Для порівняння з законодавством України, яке, на жаль, не відображає величезної ролі й духовного вкладу православної і греко-католицької конфесій у боротьбі українського народу за незалежність та національне державотворення, ми навели приклади прин-

ципової оцінки і ставлення до історичної наступності у цій делікатній духовній сфері з боку більшості держав як Центральної, так і Східної Європи.

Висновки та пропозиції. Жодна європейська (і більшою мірою американська) система державно-церковних відносин не може бути повністю перенесена на українську дійсність. При розробці національної державної політики щодо сфери свободи совісті і віросповідань корисно послуговуватися загальними тенденціями та окремими принципами розбудови державно-церковної взаємодії в постсоціалістичних країнах Європи.

Зокрема, доречно вважати на наступне:

1. Демократизація стосунків між державою і конфесіями передбачає законотворчу динаміку – ухвалення своєчасних і адекватних ситуації нормативно-правових актів. Тому першочерговим завданням для України в частині реалізації державної політики стосовно релігії і церкви виступає ухвалення Концепції державно-церковних відносин в Україні, вдосконалення політико-правового механізму регулювання суспільно-релігійних і державно-церковних відносин шляхом модернізації законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Державна політика має спрямовуватись, зокрема, на мінімізацію вирішальної залежності окремих церков від закордонних центрів, на обмеження їх втручання у внутрішнє релігійне життя України, а також недопущення перетворення конфесійного чинника в знаряддя етнічного і територіального сепаратизму, згубного для України розлому по лінії «Захід – Схід».

2. Зміцнення національної ідентичності неможливе без орієнтації суспільної свідомості на особливу роль у житті певного народу носіїв традиційних цінностей. В Українському суспільстві носіями таких цінностей серед суб'єктів конфесійного середовища, передовсім, є Церкви Київського кореня, тобто ті, котрі визнають себе спадкоємцями Київської Митрополії: Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Автокефальна Православна Церква, Українська Греко-Католицька Церква.

3. Переведення взаємин між державними інститутами та релігійними об'єднаннями у договірну площину. Подібний механізм закріплення взаємин чітко регламентуватиме права і обов'язки сторін, сприятиме виробленню партнерських засад співпраці, з одного боку, держави, а з іншого – церков і деномінацій. У конкурентному духовно-культурному середовищі стимулюватиме конфесії працювати на благо України, керуючись цивілізованими нормами громадянського суспільства.

4. Зрівняння релігійних організацій у правах з іншими суб'єктами правовідносин, що є вимогою європейського законодавства й ознакою демократичної політики. Забезпечення рівного ставлення до всіх віросповідань і релігійних організацій, неухильне дотримання законодавства, що регулює діяльність релігійних організацій, всіма суб'єктами правовідносин. Це сприятиме утвердженню релігійної свободи та конфесійного плюралізму, а також розвитку екуменічного та міжконфесійного діалогу.

5. На часі є прийняття закону про реституцію. Без прийняття такого закону справедливо вирішити проблему повернення майна релігійним організаціям, конфіскованого у минулому, неможливо. Адже ця проблема є болочою не лише для церков і деномінацій, а й для інших суб'єктів громадянського суспільства. Тому закон має передбачити чіткі механізми врегулювання питань навколо реституції, не ставлячи жодну конфесію у привілейоване становище.

6. Проведення перереєстрації релігійних організацій з метою закріплення за ними назв, які б відображали реальний статус суб'єктів конфесійного життя. Заслугує вивчення та аналізу для нас у цьому контексті естонський досвід державотворення та регулювання стосунків держави з церквами [15, с. 692].

7. Невідкладного розв'язання вимагає питання врегулювання відносин між трьома гілками православ'я – УПЦ КП, УПЦ МП та УАПЦ, по-

ступової їх інтеграції у Помісну Українську Православну Церкву.

Міжнародний досвід переконує нас в ефективності подібної практики. Так, традиційно православні держави – Греція, Грузія, Болгарія, Румунія – мають власні Помісні Православні Церкви, що абсолютно позитивно впливає на зміцнення їх зовнішньополітичних позицій. Патріотичні, по-демократичному настроєні політичні сили нашої держави вважають відсутність в Україні незалежної Помісної Православної Церкви як велику несправедливість і серйозне порушення світового православного правопорядку. Адже йдеться про Українську Церкву – найбільшу Православну Церкву світу з більш як тисячолітньою історією! Коли бути до кінця відвертим і об'єктивним, то слід категорично наполягати на невідкладному об'єднанні трьох церковних розгалужень в Україні. Без цього повноцінно розбудувати національну державу практично неможливо, вважають дослідники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений 1981 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – С. 132-134.
2. Дилюс А. Чи здатна Польська церква наводити мости? / А. Дилюс // Людина і світ. – 2000. – № 5.
3. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід / В. Єленський // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: У 2 т. – Т. 2. – Л. : Свічадо, 2001. – 376 с.
4. Єленський В. Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі / В. Єленський // Людина і світ. – 1999. – № 7. – С. 30-36.
5. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття; Монографія / С. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
6. Здіорук С. Українські суспільно-релігійні відносини в системі європейських демократичних цінностей / С. Здіорук // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – № 13. – К., 2008. – С. 57-62.
7. Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996. – 510 с.
8. Наука і релігія. – 1997. – № 5. – С. 4.
9. Овсиенко Ф.Г. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы / Ф.Г. Овсиенко // Религия, церковь в России и за рубежом. Информационный бюллетень. – М., 1999. – № 1.
10. Овсиенко Ф.Г. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы / Ф.Г. Овсиенко // Мировой опыт государственно-церковных отношений. Учебное пособие. Под ред. докт. философских наук, проф. Н.А. Трофимчука.
11. Палінчак М. Конституційно-правовий статус релігійних організацій в постсоціалістичних країнах Центральної Європи / М. Палінчак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Вип. 1. – Ужгород, 2002. – С. 62-66.
12. Палінчак М. Церковна політика у Чеській республіці / М. Палінчак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Міжнародні відносини. Вип. 4-5. – Ужгород, 2010. – С. 193-196.
13. Права людини. Доповідь держдепартаменту США // Людина і світ. – 2000, вересень. – С. 15-20.
14. Релігія і релігійність у посткомуністичній Європі. Цифри і факти без інтерпретацій // Людина і світ. Листопад – грудень 1997. – С. 2-10.
15. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе / Г. Робберс. – М. : Ин-т Европы РАН, 2009. – 719 с.
16. Удовенко Г. Відносини держави і церкви в сучасній Україні / Г. Удовенко // Релігійна свобода. Наук. щорічник. – 2007. – № 11. – К., 2007. – С. 9-12.
17. Федючек І. Досвід державно-церковних відносин країн Центрально-Східної Європи / І. Федючек // Релігійна свобода. Наук. щорічник. – № 11. – К., 2007. – С. 82-87.
18. Холмс С. Церковь и государство в Восточной Европе / С. Холмс // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – № 4 (25). – 1998. – № 1. (26). – 1999. – М., 1999. – С. 49.
19. Шанда Б. Конституционные судебные процессы по вопросу свободы вероисповедания в Венгрии / Б. Шанда // [Электронный ресурс] – Режим доступа : www.hrighs.ru.
20. Юскаев Н.Х. Из опыта взаимодействия армии и церкви в некоторых восточноевропейских странах / Н.Х. Юскаев // Религия, церковь в России и за рубежом. Информационный бюллетень № 3 – 4. – М., 1998.
21. Beck R. Hendon D. Notes on church – state affairs Czechoslovakia / R. Beck, D. Hendon // Journal of Church & State, Winter 90, Issue 1.
22. Cepliková, M. K niektorým aspektom právnej úpravy vzťahov štátu a náboženských organizácii na našom území po roku 1989 / M.K.Cepliková // Právny obzor Bratislava. – 1999. – № 2.
23. Czohara A. Finanšova podpora cirkvi v Madarsku / A. Czohara // Modely ekonomickeho zabezpečenia cirkvi a naboženských spoločností. Bratislava, Ustav pre vzťahy státu a cirkvi 1997. – S. 74.
24. Kemp J. Spolupraca státu s cirkvami a naboženskými společnostmi v oblasti financnych vzťahov na Slovensku / J.Kemp // Rocenka Ustavu pre vzťahy státu a cirkvi 2000. Bratislava. 2001.
25. Klark Elizabeth. Church-state relations in Czech Republic: Past turmoil and present transformation / Elizabeth Klark // Brigham Young University Law Review. – 1996. – Vol. 1996. Issui 4.
26. Moravcikova M. Cipar M. Cisarovo Cisarovi. Economicke zabezpečenie cirkvi a naboženských spoločností / M. Moravcikova, M.Cipar. – Bratislava, 2001.
27. Schanda B. Pravní režim bývalého církevního majetku v Madarsku / B. Schanda. // Revue pro církevní právo. Praha, 1997. – С. 7.
28. Szostkiewicz, Adam. Religion after Communism / Adam Szostkiewicz // Commonweal. – 09/24/99. – Vol. 126. Issui 16.